

**ПРАВОСВІДОМІСТЬ ТА СУМІЖНІ ПРАВОВІ КАТЕГОРІЇ:
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК І ВЗАЄМОВПЛИВ****LEGAL CONSCIOUSNESS AND ADJACENT LEGAL CATEGORIES:
RELATIONSHIP AND INTERACTION**Шелих А.А., студент III курсу
Інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснено спробу дослідити взаємозв'язок та взаємовплив категорій «право», «правосвідомість», «правова ідеологія» і «правова психологія», а також з'ясувати їхнє значення у правовому регулюванні суспільних відносин.

Обґрунтовано залежність правопізнання від світоглядної позиції вченого, визначено переваги інтегративного праворозуміння для отримання об'єктивних уявлень про співвідношення з категорією «правосвідомість».

Важливим аспектом роботи є дослідження правосвідомості як важливого елемента правореалізації. Наголошується на триаспектному розумінні правосвідомості – юридичному, соціокультурному та філософському. Сутність першого рівня полягає у формуванні знання про право та свідомого його засвоєння. У межах другого рівня право сприймається як феномен культури, а третій є засобом відображення метафізичного виміру права як буття розуму, що відкриває перспективу наукового і філософського осмислення права.

Обґрунтовується ідея щодо необхідності включення до структури правосвідомості такого елемента, як правові знання, запропоновано авторське визначення правосвідомості як складного механізму, що є засобом сприйняття правової дійсності; певного фільтра, через який надходить інформація про право, що деяким чином відображається у свідомості людини, набуває форми поваги до права чи зневіри в ньому.

Стверджується, що вплив правосвідомості на право полягає в тому, що правосвідомість є інструментом сприйняття права, який являє собою складний механізм, оскільки він є частиною людської свідомості. З'ясовано також зворотний вплив права на правосвідомість, що полягає у взаємозв'язку цих категорій та можливості суперечності між ними. З одного боку, правосвідомість є неминучим супутником права, а з іншого – ці категорії можна віднести до різних сфер суспільного життя: право – до юридичної, а правосвідомість – до політичної чи моральної. Однак ці категорії є детермінованими соціальними чинниками та є взаємопов'язаними з людиною.

Зазначається, що стосовно суспільної свідомості роль правової ідеології полягає у формуванні духовної сфери суспільної правосвідомості, а щодо індивідуальної правосвідомості – правова ідеологія формує правовий світогляд індивіда.

Окрему увагу приділено з'ясуванню взаємодії правосвідомості та правової психології. Визначено поняття правової психології, призначенням якої є формування правових відчуттів, що забезпечує внутрішню мотивацію індивіда діяти правомірно. Зроблено висновок, що правова ідеологія та правова психологія мають реальне практичне втілення в суспільних відносинах, оскільки є частиною впливу права на свідомість людини. Доведено, що шлях від права до дії в межах права має таку форму: право – правосвідомість – правова ідеологія – правова психологія – дія.

Ключові слова: право, правосвідомість, дія права, правова культура, правова психологія, правова ідеологія.

The article attempts to investigate the relationship and interaction of the categories of "law", "legal awareness", "legal ideology" and "legal psychology", as well as to clarify their importance in the legal regulation of social relations.

The dependence of legal knowledge on the worldview of the scientist is substantiated and the advantages of integrative legal understanding for obtaining objective ideas about the relationship with the category of "legal consciousness" are determined.

An important aspect of the work is the study of legal awareness as an important element of law enforcement. Emphasis is placed on the three-dimensional understanding of legal consciousness – legal, socio-cultural and philosophical. The essence of the first level is to form the meaning of law and its conscious assimilation. Within the second level, law is perceived as a cultural phenomenon, and friction is a means of reflecting the metaphysical dimension of law as the existence of reason, which opens the prospect of scientific and philosophical understanding of law.

The idea of the need to include in the structure of legal consciousness such an element as legal meanings is substantiated, the author's definition of legal consciousness as a complex mechanism that is a means of perceiving legal reality is proposed; a certain filter through which information about the law, which is reflected in a certain way in the human mind, taking the form of respect for or disbelief in the law.

It is argued that the influence of legal consciousness on law is that legal consciousness is an instrument of perception of law, which is a complex mechanism because it is part of human consciousness. The inverse effect of law on legal awareness, which is the relationship of these categories and the possibility of contradictions between them, has also been clarified. On the one hand, legal awareness is an inevitable companion of law, and on the other hand, these categories can be attributed to various spheres of public life: the right to legal, and legal awareness – to political or moral. However, these categories are deterministic and interrelated.

It is noted that in relation to public consciousness, the role of legal ideology is to form the spiritual sphere of public legal consciousness, and in relation to individual legal consciousness – legal ideology forms the legal worldview of the individual. Particular attention is paid to clarifying the interaction of legal awareness and legal psychology. The concept of legal psychology is defined, the purpose of which is the formation of legal sensations, which provides the internal motivation of the individual to act lawfully. It is concluded that legal ideology and legal psychology have a real practical embodiment in social relations, as they are part of the influence of law on human consciousness. It is proved that the path from law to action within law has the form: law – legal awareness – legal ideology – legal psychology – action.

Key words: law, legal consciousness, action of law, legal culture, legal psychology, legal ideology.

Право є фундаментальною категорією, адже саме воно виступає засобом упорядкування суспільного середовища, основою правопорядку. Право має неабияке значення для суспільств на всіх етапах його розвитку. Парадокс полягає в тому, що як у минулому, так і в сьогоденні людство перебуває в особливому стані, воно балансує між добром і злом, між справедливістю і несправедливістю, між правдою і неправдою. За цих умов важливим інструментом, що забезпечує можливість втримати баланс означених характеристик, і виступає право. Проблема дослідження права належить до вічних, оскільки право є дуже складним і бага-

тоаспектним явищем і, на жаль, науковцям-правознавцям так і не вдалося однозначно дослідити його сутність. Усе ще залишаються білі плями, які необхідно дослідити. Однією з них є з'ясування ролі права в забезпеченні життєдіяльності людини. Адже саме завдяки цьому впливові і відбувається правове регулювання суспільних відносин. Через свідомість людини право реально втілюється в життя і виконує ті функції, які на нього покладено. Цей аспект права потребує детального вивчення з огляду на таку сучасну проблему українського суспільства, як правовий нігілізм. Вирішити цю проблему можна завдяки обґрунтуванню

правосвідомості на доктринальному рівні, визначенню її співвідношення з такими суміжними категоріями, як «правова ідеологія» і «правова психологія». Ці поняття є своєрідним базисом до формування ефективної правової системи, що зумовлює необхідність дослідження взаємозв'язку та взаємовпливу зазначених категорій із метою формування ефективного механізму правового регулювання, який забезпечить не лише реальний правопорядок, а й усвідомлене позитивне ставлення громадян до права.

Мета статті. Дослідити взаємозв'язок та взаємовплив таких категорій, як «право», «правосвідомість», «правова ідеологія» і «правова психологія», а також з'ясувати їхнє значення у правовому регулюванні суспільних відносин.

Ступінь вивчення проблеми. Означена проблема досліджувалася в роботах таких учених, як: С.С. Алексєєв, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришин, Ю.С. Шемшученко, Л. Й. Петражицький, О.М. Макєєва, І.А. Лихачов, В.А. Ільїн, О.А. Лукашова, П.І. Новгородцев, М.А. Рейснер, К.Т. Бельський, І.П. Розумовський, О.М. Васильєв, С.Ф. Хопта, І. Фарбер Проте, незважаючи на значний доробок вітчизняних і закордонних учених, усе ще залишаються проблеми, які поставлені сучасною практикою і потребують вирішення.

Виклад основного матеріалу. Однією з найбільш суттєвих проблем української юридичної практики є правовий нігілізм. На нашу думку, правовий нігілізм у нашому суспільстві є штучно створеною проблемою, оскільки ще в радянський період влада вирішила, що їй не потрібно мати правоосвічених громадян, які орієнтуються в юридичній сфері. Владі на той час було важливо, щоб їй ніхто не заважав робити те, що вона вважає за потрібне. На щастя, на сучасному етапі ми дедалі ясніше усвідомлюємо катастрофічність ситуації, яка склалася навколо усвідомлення громадянами права як ключової цінності суспільства. Масштаби правового нігілізму змусили владу переглянути своє ставлення до правової освіти населення. Це і не дивно, адже ми бачимо зневіру українців у можливості захисту їхніх прав, в ефективності законів, отже, небажання громадян їх дотримуватися. Зазначена проблема, у свою чергу, стає суттєвою завадою на шляху розвитку правової держави. Її вирішення ми вбачаємо через дослідження права, правосвідомості, правової ідеології, правової психології, їхнього взаємовпливу та взаємозв'язку. Це надасть можливість обґрунтування ефективної програми, націленої на підвищення рівня правової обізнаності як населення, так і представників влади.

Досягнення поставленої мети потребує аналізу основних підходів до розуміння права, адже особливості його сприйняття зумовлюють особливості формування уявлень про правосвідомість. На думку С.С. Алексєєва, право – це не тільки необхідність, засіб соціального регулювання, а й соціальна цінність, соціальне благо [1, с. 160]. Ми цілком погоджуємося із цим твердженням, оскільки право насамперед треба розглядати як цінність. Саме такий підхід дозволить сформувати в людей усвідомлене ставлення до права: вони будуть діяти в межах правового поля не через примус, а через усвідомлення цінності права, внутрішню потребу так діяти. Дещо інший підхід до розуміння права обґрунтовує В.К. Бабаєв. Учений вважає, що це система нормативних настанов, які спираються на ідеї людської справедливості та свободи, виражена більшою мірою в законодавстві, регулює суспільні відносини [2, с. 196]. Безперечно, право є регулятором суспільних відносин, проте, на нашу думку, даний підхід має більше нормативний характер, оскільки спирається на думку про втілення права в законодавстві. На наш погляд, даний підхід є дещо звуженим, адже право є надзвичайно складним і багатоаспектним явищем, окрім нормативної складової частини як букви, воно містить ще духовну складову частину (ідеї, почуття тощо). Тому ми переконані, що у процесі дослідження права необхідно

керуватися інтегративним підходом до праворозуміння. Інтегративна юриспруденція є напрямом сучасної правової науки та юридичної практики, особливість якого полягає у сприйнятті права як цілісного й багатовимірного соціального явища, покликаного бути ефективним регулятором суспільних відносин, гарантом основоположних прав і свобод людини [3, с. 306–310]. Інтегративний підхід уперше був обґрунтований Д. Холлом та полягав у спробі інтегрувати окремі концепції природного права, створити нову школу права, яка б відповідала сучасним вимогам. Згідно з інтегративним підходом до розуміння права, усі його ознаки є істотними й необхідними. Під час характеризувати права варто аналізувати його зміст і форму. Д. Холл прагне створити єдине уявлення про право шляхом синтезу правових норм, правових процесів і моральних цінностей [4, с. 274]. Отже, суттєвим доктринальним підґрунтям з'ясування категоріального аспекту права є інтегративне правопізнання, що найбільш повно відображає поліструктурність та багатоаспектність права саме як соціальної цінності, яка може бити усвідомлена суб'єктами суспільних відносин. Важливим аспектом пізнання права є з'ясування його практичної націленості, його втілення в суспільних відносинах. У цьому аспекті правопізнання постає необхідність з'ясування взаємодії права та правосвідомості.

Правосвідомість є важливим елементом правореалізації, що є малодослідженим у сучасній науці, а тому потребує більш глибокого вивчення з метою подолання його заідеологізованості. На нашу думку, поняття правосвідомості охоплює три основні рівні: юридичний, соціокультурний, філософський. На першому рівні великого значення набуває знання права і свідоме його засвоєння. Це мінімум правосвідомості, без якого не існує правової основи громадянського суспільства. Другий рівень сягає за юридичні межі розуміння правосвідомості, розглядає його в широкому соціокультурному й історичному контекстах. Право сприймається як феномен культури, а культура визначається як здатність свідомого засвоєння і дотримання правових норм. Третій рівень відображає метафізичний вимір права через характеристику «чистого права» (відкриття І. Канта) як буття розуму, що відкриває перспективу його наукового та філософського осмислення (виявлення смислу та призначення права) [5, с. 500]. Цікавою щодо цього є думка І.Ю. Фарбера про те, що правосвідомість є формою виразу суспільної свідомості, яка являє собою сукупність правових поглядів і відчуттів, що мають нормативний характер і охоплюють як знання правових явищ, так і їх оцінку з погляду класової (чи загальнонародної) справедливості, а також нові правові вимоги, які відображають економічні, політичні потреби й інтереси суспільного розвитку [6, с. 204–205]. Незважаючи на те, що І.Ю. Фарбер є науковцем радянського періоду, його визначення правосвідомості має комплексний характер, оскільки включає не лише правові погляди і відчуття, а й правові знання. Сучасним є підхід професора П.М. Рабиновича, який стверджує, що правосвідомість – це система понять, поглядів, уявлень і почуттів щодо чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної із правом. Науковець зазначає, що правосвідомість притаманна не тільки «авторам» юридичних норм, а й усім людям, які так чи інакше стикаються або можуть «контактувати» з об'єктивним юридичним правом [7, с. 79–80]. Ми цілком погоджуємося з останнім твердженням П.М. Рабиновича про те, що правосвідомість притаманна не тільки представникам влади, а й простим громадянам, оскільки правосвідомість має вияв як у разі нормотворчості, так і у процесі правореалізації. Хоча таке включення, на нашу думку, потребує визначення до структури правосвідомості такого важливого елемента, як правові знання. Засновуючись на вже набутих знаннях і уявленнях, ми пропонуємо визначення правосвідомості як складного механізму, що є засобом сприйняття правової дійсності, це

певний фільтр, через який надходить інформація про право, що певним чином відображається у свідомості людини, набуває форми поваги до права чи зневіри в ньому. Основи формування правової свідомості становлять правові знання, різні емоції, уявлення, ідеї, переконання. Залежно від наявності чи відсутності правових знань, характеру емоцій і переконань (позитивні або негативні), пов'язаних із правом, правова дійсність по-різному буде відображатися у свідомості людини, а це, відповідно, формує різне ставлення до права і спричинить різні поведінкові форми в юридично значущих ситуаціях [8, с. 18–19].

На підставі вищезазначеного доречно стверджувати, що вплив правосвідомості на право полягає в тому, що правосвідомість є інструментом сприйняття права, який являє собою складний механізм, оскільки він є частиною людської свідомості. На підтвердження зазначеної думки наведемо бачення цієї проблеми С.Ф. Хоптою. «З емоційно-психологічної точки зору, – стверджує вчений, – право розглядається як об'єкт відображення правосвідомості, а саме правосвідомість виконує роль суб'єктивного чинника пізнання права. Правосвідомість виступає ідеальною формою буття права, у якій через інтелектуально-психологічні механізми відкриваються всі прояви права. Так у правосвідомості з'являються правові ідеї як результат відображення об'єктивно існуючого права» [9, с. 94–95]. О.М. Васильєв так характеризує процес усвідомлення норм права: «<...> правові ідеї, які <...> об'єктивовані у системі правових норм та <...> надихають правову організацію юридичних відносин <...> трансформуються у переконання (правосвідомість) тих, хто формує на їх основі нові норми права, хто застосовує чинне право, хто керується ним у повсякденній діяльності, слідує йому і використовує його» [10, с. 87]. Тобто, на думку вченого, правова свідомість є чинником, який безпосередньо впливає на процес створення нових правових норм, із чим ми цілком погоджуємося.

Важливою теоретичною проблемою є з'ясування впливу права на правосвідомість. У юридичній літературі обґрунтовано два основні підходи щодо ролі права у формуванні правосвідомості, які наголошують на взаємозв'язку права і правосвідомості, обґрунтовують суперечність між правом та свідомістю, що надає можливість виокремити дві групи уявлень із цієї проблеми:

– по-перше, безпосереднє чи опосередковане отождоження правосвідомості як особливого явища із правом. У цьому аспекті ми посилаємося на праці вчених, які вважають правосвідомість неминучим супутником права та розуміють право як регулятор відносин між людьми, наділеними волею і свідомістю. Право і правосвідомість не створюють одне одного, вони формуються в об'єктивних умовах і взаємодіють. Право впливає на правосвідомість, формує уявлення особи про її права й обов'язки, а правосвідомість впливає на право та практику правозастосування [11, с. 241];

– по-друге, розмежування права і правосвідомості та віднесення їх до різних сфер суспільного життя: права – до юридичної, а правосвідомості – до політичної чи моральної. Правосвідомість і право досліджуються вченими через їх детермінованість соціальними чинниками в тісному зв'язку з їх носієм – людиною. Звичайно, на перший план серед соціальних чинників висуваються соціально-економічні, однак увага приділяється і соціально-культурним, де людина розглядається як активний, свідомий носій права і правосвідомості, хоча і не виступає їх творцем [12, с. 141].

Наприклад, М.А. Рейснер, перебуваючи під впливом психологічного напрямку у праві, схилився до отождоження правосвідомості і права, хоча і не погоджувався із суб'єктивно-ідеалістичним трактуванням права Л.В. Петражицького [13 с. 114]. Імре Сабо вважав, що М.А. Рейснер припустився методологічної помилки, «зни-

щивши різницю між діючим правом і правосвідомістю» [14, с. 58]. На нашу ж думку, даний підхід М.А. Рейснера є досить обґрунтованим, оскільки право має вияв не тільки у правових нормах, а й у свідомості людини. Тобто право і правосвідомість є взаємопов'язаними і взаємодіючими категоріями, відокремлено вони не можуть існувати.

На окрему увагу, на нашу думку, заслуговує ідея І.П. Разумовського щодо можливості звернення права до правової ідеології, а правосвідомості – до правової психології. Учений зазначав, що, по-перше, закони як зовнішні офіційні форми права встановлюються для більш повного і систематичного впливу на правосвідомість. По-друге, І.П. Разумовський встановив певну циклічність права, його вихід з-під влади держави і спрямування на власний шлях розвитку [15 с. 58–59]. Тобто автор вважає, що право (правова ідеологія) є частиною правосвідомості, як і правова психологія. Ми погоджуємося з думкою І.П. Разумовського щодо того, що закони ухвалюються передусім для впливу на правосвідомість населення, адже саме через такий вплив і відбувається правове регулювання суспільних відносин. Проте ми не підтримуємо ідею отождоження права із правовою ідеологією, оскільки це звуужує поняття права і спричиняє вузький підхід до його розуміння.

У юридичній літературі існують інші, відмінні від зазначених ідеї. Так, К.Т. Бельський вважає неправомірним як отождоження права і правосвідомості, так і протиставлення їх одне одному. Учений стверджував: «Право – специфічний елемент, який знаходиться у структурі правосвідомості, а також має свої особливі характерні ознаки й особливості <...>, які дозволяють йому бути соціальним регулятором» [16, с. 99]. Зазначене наголошує на необхідності з'ясування взаємовпливу правосвідомості та таких суміжних категорій, як правова ідеологія і правова психологія.

У юридичній літературі існує чимало дефініцій правової ідеології. Тому ми вирішили певним чином систематизувати ці визначення і відобразити в такому вигляді: правова ідеологія – це важливий елемент структури правової свідомості; це сукупність систематизованих теоретично обґрунтованих юридичних знань, ідей, оцінок права, теорій, поглядів, принципів тощо; це рівень свідомості, що відображає явища правової дійсності; це основний системоутворювальний елемент правової системи суспільства; це одна з форм державної ідеології, що являє собою раціоналізоване відображення правового буття; це раціональні, логіко-понятійні уявлення про право. З'ясування впливу правової ідеології на правосвідомість потребує аналізу її функціональних характеристик. По-перше, ідеться про вплив правової ідеології на правосвідомість, по-друге, про вплив на інші елементи правової системи, по-третє, – на суспільство загалом. Оскільки під час виконання низки функцій правовою системою сучасного суспільства використовується ресурс правової ідеології, то ці функції варто вважати соціальними функціями правової ідеології. Функції правової ідеології стосовно індивідуальної і суспільної правосвідомості мають універсальний характер. Щодо суспільної правосвідомості роль правової ідеології в найбільш загальному вигляді полягає у формуванні духовної сфери суспільної правосвідомості, а що стосується індивідуальної правосвідомості, то правова ідеологія формує правовий світогляд індивіда. Правова ідеологія – це не тільки світогляд. Вона включає і правовий світогляд особливого типу, завжди спрямований на практику, тобто на практичну діяльність людини в соціальному середовищі, тоді як світогляд і правосвідомість можуть бути пасивно-споглядальними. Крім того, правова ідеологія завжди існує на соціальному рівні, світогляд – тільки на індивідуальному рівні, а правосвідомість може розглядатися як на індивідуальному, так і на груповому та соціальному рівнях. Правова ідеологія уявляється як практично орієнтований світогляд, раціоналізована правосвідомість, що володіє механізмом трансляції свого змісту [17, с. 84–85].

Утілення раціонального у правосвідомості потребує аналізу і її ірраціонального рівня. Ірраціональний рівень правосвідомості представлений правовою психологією. Проблема правової психології в юридичній науці недостатньо вивчена і потребує додаткових наукових досліджень. Проте все ж науковцям вдалося розробити деякі підходи до розуміння цього явища. Цікавими є ідеї С.О. Комарова й О.В. Малько, які вважають, що правова психологія є виразом психічного ставлення людини до права і правових інститутів і включає такі елементи, як: а) суспільний інтерес; б) мотиви діяльності певних соціальних груп, що випливають з їхнього місця у структурі суспільства; в) психологічний уклад, тобто звички, традиції, переконання; г) уявлення про право, вироблені під впливом психічного складу; г) почуття, емоції, настрої, пов'язані із правом; д) способи формування настроїв, почуттів, емоцій тощо [18, с. 295]. Щодо цього неможливо не згадати психологічну теорію Льва Петражицького, де науковець звертає увагу на важливість правових, моральних переживань, значення яких він убачає в тому, що: 1) вони діють як мотиви поведінки, спонукають до вчинення одних дій і до утримання від інших (мотиваційна дія етичних переживань); 2) спричиняють зміни в самій (диспозитивній) психіці індивідів і мас, розвивають і підсилюють одні звички і схильності, послаблюють і викорінюють інші (педагогічна, виховна дія етичних переживань) [19]. Тобто можемо спостерігати вплив правової ідеології, що викликає правові відчуття, на правову психологію. Такий вплив має результатом внутрішню мотивацію індивіда діяти правомірно. Правова ідеологія і правова психологія перебувають у діалектичному взаємозв'язку: «немає ідеології, яка виявляла б себе тільки в теоріях і нехтувала б потребами, емоціями, як немає і правової психології, яка б виключала ідеї, принципи та інше» [20, с. 27]. Вони мають той самий об'єкт відображення – систему правового регулювання

суспільних відносин, водночас формуються і функціонують по-різному. Основна відмінність між правовою психологією і правовою ідеологією полягає в тому, що остання виступає не лише як безпосереднє відображення суспільного буття, а як цілеспрямована теоретична діяльність людей, що розробляє й обґрунтовує певні правові цінності. Правова психологія, навпаки, формується і розвивається як один із проявів природної психічної здатності відображати навколишній світ, як реалізація функції свідомості пристосовувати людину до навколишнього світу. Принцип відповідності свідомості буттю цілком дотримується у сфері правової психології. Правова психологія безпосередньо вплетена у практичну діяльність і є суб'єктивною детермінантою поведінки людей у правовій сфері [21, с. 81]. Отже, можемо дійти висновку, що правова ідеологія і правова психологія мають реальне практичне втілення в суспільних відносинах, оскільки є частиною механізму впливу права на свідомість людини.

Висновки. У підсумку можемо зробити висновок про співвідношення розглянутих нами понять. На початку ми поставимо право як ключову ціннісну категорію. Далі йде правосвідомість як інструмент сприйняття права і відображення його у свідомості людини. Потім поставимо правову ідеологію як структурний елемент правосвідомості, що має загальний характер, об'єктивується у правових знаннях, концепціях і теоріях та викликає правові відчуття. Далі йде правова психологія, що і є зазначеними правовими відчуттями, які є мотиватором до правомірних дій. Отже, шлях від права до дії в межах права має таку форму: право – правосвідомість – правова ідеологія – правова психологія – дія. Для того, щоб право реально діяло, необхідно розробити програму правової освіти, завдяки якій будуть культивуватися правові знання і позитивні правові відчуття як у населення, так і у представників влади, що сформує в них внутрішню мотивацію діяти правомірно на благо суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теория государства и права / С.С. Алексеева и др. Москва : Юридическая литература, 2005. 496 с.
2. Теория государства и права : учебник / В.К. Бабаев и др. ; под ред. В.К. Бабаева. Москва : Юристъ, 2003. 592 с.
3. Велика українська юридична енциклопедія : у 20-ти т. / редкол. : С.І. Максимов (голова) та ін. Право, 2017. Т. 2 : Філософія права. С. 306–310.
4. Холл Джером. Интегративна юриспруденція. *Studies in Jurisprudence and Criminal Theory*. New-York, 1958. P. 300.
5. Петрович З.З. Вплив моралі на правосвідомість особи : філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія «Юридична». 2013. Вип. 4. С. 496–505. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nviduvs_2013_4_55.pdf (дата звернення: 22.12.2020).
6. Фарбер И.Е. Правосознание как форма общественного сознания. Москва : Юридическая литература, 1963. 206 с.
7. Рабінович П.М. Основы загаліної теорії права та держави : навчальний посібник. Харків : Консум, 2005. 160 с.
8. Шелих А.А. Правосвідомість: доктринальні підходи до розуміння. *Прикарпатський юридичний вісник* : збірник наукових праць. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 2 (27). С. 14–20.
9. Холта С.Ф. Теоретико-правові аспекти професійної правосвідомості судді та її роль в ухваленні судових рішень : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2018. 250 с.
10. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. Москва : Мысль, 1976. 185 с.
11. Жалинский А.Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность : учебное пособие. Москва : БЕК, 1997. 330 с.
12. Нерсисянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. Москва : Издательская группа «Норма-Инфра», 1998. 245 с.
13. Рейснер М.А. Теория Л.И. Петражицкого, марксизм и социальная идеология. Москва : Тип. т-ва «Общественная польза», 1908. 123 с.
14. Сабо И. Основы теории права / под ред. А.В. Туманова. Пер. с венг. А.И. Фицере. Москва : Прогресс, 1974. 271 с.
15. Разумовский И.П. Философия и юридическая теория. *Под знаменем марксизма*. 1926. № 12. С. 50–71.
16. Куренда Л.Д. Характеристика окремих функцій професійної правосвідомості. *Історико-правовий часопис*. 2013 № 1. С. 38–42.
17. Беседин А.А. Правовая идеология как элемент правовой системы современного общества : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2008. 184 с.
18. Теория государства и права : учебник / под ред. С.А. Комарова, А.В. Малько. Москва : Издательская группа «Норма-Инфра», 2003. 448 с.
19. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc108p0/instrum4914/item4982.html> (дата звернення: 22.12.2020).
20. Максимова И.М. Правосознание как источник правового поведения личности : дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2005. 181 с.
21. Лихачев И.А. Правовая психология: понятие, структура и ее место в системе правовых и политических отношений : дис. ... канд. социол. наук: 09.00.11. Ярославль, 1999. 183 с.